

نگاهی به تاریخ تفکر امامیه

از آغاز تا ظهور صفویه

مهدی فرمانیان

مصطفی صادقی کاشانی

نگاهی به تاریخ تفکر امامیه

از آغاز تا ظهور صفویه

مهدی فرماتیان - مصطفی صادقی کاشانی

- ناشر: دانشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (ع)
- سرپرستار: محمدباقر انصاری
- ویراسته: قربا مخدوم
- چاپ: چاپخانه مؤسسه رستان کتاب
- چاپ اول: زمستان ۱۳۹۰
- شمارگان: ۱۰۰۰
- قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان
- عنوان: ۳۲۸؛ مسلسل: ۵۴۹

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهدا (صفائییه)، کوچه آیت الله پلاک ۴۱
 تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۳، ص.ب. ۱۱۱، کدپستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۲۳۹
 مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۳
 ۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی درب دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده
 طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴
 وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nash@isca.ac.ir

سرشناسه: فرماتیان، مهدی، ۱۳۵۲-
 عنوان و نام پدیدآور: نگاهی به تاریخ تفکر امامیه؛ از آغاز تا ظهور صفویه - مهدی فرماتیان،
 مصطفی صادقی کاشانی؛ تهیه پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (ع) -
 مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشکده علوم
 و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴
 مشخصات ظاهری: ۱۹۲ ص
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۹۵-۲۳۰-۲ ۱۲۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فیا
 یادداشت: کتابنامه: ص. [۱۷۵] - ۱۸۴؛ همچنین به صورت زیرنویس
 یادداشت: نمایه.
 موضوع: شیعه امامیه - عقاید - تاریخ
 شناسه افزوده: صادقی کاشانی، مصطفی، ۱۳۴۸-
 شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشکده علوم و
 فرهنگ اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۲۱۱/۵/۴۳۳۸ BP
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۱۷۲
 شماره کتابشناسی ملی: ۴۰۵۴۳۵۳

فهرست

۹	سجی، احواننده
۱۳	مقدمه

فصل اول: دوران حضور

۱۶	گفتار نخست: امامیه در قرن اول (صریر المؤمنین تا امام سجاد علیه السلام)
۲۷	گفتار دوم: امامیه در قرن دوم و سوم، عصر امام علی (علیه السلام) تا غیبت
۲۳	گرایش های فکری اصحاب ائمه
۲۵	۱. گرایش نقلی
۲۵	۲. گرایش عقلی
۲۷	۳. گرایش باطنی

فصل دوم: مکتب قم

۳۶	مشخصه های مکتب قم
۳۷	اندیشه های شیخ صدوق
۳۷	۱. جایگاه عقل
۳۹	۲. توحید
۴۲	۳. عدل الهی

۴۴	۴. قرآن
۴۶	۵. عصمت
۴۸	۶. اسلام و ایمان
۴۹	۷. نفس و روح

فصل سوم: مکتب بغداد

۵۷	گفتار نخست: مشخصه‌های مکتب بغداد
۶۱	گفتار دوم: اندیشه‌های بزرگان بغداد
۶۱	الف) شیخ مفید و سید مرتضی
۶۱	۱. شیخ مفید
۶۶	۲. توحید
۷۶	۳. عدل
۸۱	۴. نبوت
۸۹	۵. امامت
۹۴	۶. معاد
۹۸	۷. ایمان و اسلام
۱۰۰	۸. رجعت
۱۰۲	ب) اندیشه‌های شیخ طوسی
۱۰۶	گفتار سوم: تأثیر تفکر بغداد بر عالمان پس از خود

فصل چهارم: ادامه تفکر قم و بغداد در قرن ششم و هفتم

۱۱۴	الف) اعتدال و عقل‌گرایی
۱۲۴	ب) بازگشت گرایش حدیثی
۱۳۲	اندیشه حدیثی - کلامی ابن طاووس

فصل پنجم: خردگرایی فلسفی (فلسفه مشاء)

۱۴۸	معاد
۱۵۰	بداء و رجعت
۱۵۱	اوج تفکر کلامی - فلسفی با علامه حلی
۱۵۲	نگاه کلامی علامه
۱۵۳	حسن و قبح عقلی
۱۵۵	امامت
۱۵۶	شناخت خدا
۱۵۹	اندیشه ابن میثم بحرانی

فصل ششم: عرفان ابن عربی به شیعه

۱۶۲	تفکر کلامی عرفانی سیدحیدر آملی
۱۷۰	حافظ رجب برسی و تصوف غالبانه
۱۷۲	سنتی‌های محب، عاملی برای تصوف شیعی
۱۷۳	نتیجه‌گیری

۱۷۵	کتاب‌نامه

۱۸۵	نمایه
۱۸۵	اسامی
۱۹۱	مکان‌ها

سخنی با خوانند

چند سالی است که به برکت انقلاب اسلامی، پژوهش و تحقیق در حوزه‌های گوناگون علوم اسلامی، از جمله تاریخ تشیع، رونقی ویژه یافته است. این حوزه معرفتی، مسائل پیچیده و حل‌نشده و پرفرازونشیب بسیاری دارد که به دلایل گوناگون، در طول تاریخ اسلام، به‌ویژه در عصر جدید، پژوهشگران - حتی پژوهندگان شیعی که متولیان این امر به شمار رده‌اند - کمتر به آن توجه کرده‌اند؛ بنابراین مسائل بسیاری در این حوزه وجود دارد که نیازمند کاوش و پژوهش عالمانه و منصفانه است. شایسته است پژوهندگان شیعی، با همتی ویژه و تلاشی مضاعف و روش‌های علمی روزآمد و ادبیات بارور و قالب‌های نو اندیشه‌های ناب و معارف صحیح را در همه حوزه‌های معرفتی مکمل اهل بیت به زبان‌های مختلف به جویندگان حقیقت عرضه کنند تا راه هرگونه انحراف اندیشی بر مدعیان و مغرضان بسته شود. گام‌نهادن در مسائل پژوهشی جدید و بدون پیشینه تحقیقی مانند وارد شدن به محیطی است ناشناخته و تاریک بدون چراغ و راهنما و این کاری بس سخت و توان‌فرساست. با وجود این، هر کاری را هرچند سخت و دشوار، آغازی است و آغازگری.

یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین مسائل نکاویده حوزه تاریخ تشیع که

مستشرقان با پیش فرض‌هایی گاه غیرمنصفانه کم‌وبیش به آن پرداخته‌اند، تاریخ اندیشه اعتقادی شیعه امامیه و تحول و تطور و فراز و نشیب آن است. پژوهش درباره اندیشه‌های اعتقادی شیعه و تحولات و تطورات آن و نظریه‌ها، آرا و اندیشه‌های عالمان و اندیشمندان بزرگ شیعه طی قرن‌ها و اعصار راهی است که تاکنون پژوهندگان شیعی - به هر دلیل - کمتر پیموده‌اند.

تاریخ اندیشه‌های اعتقادی شیعه را از ابعاد گوناگون می‌توان بررسی کرد؛ یک بعد آن، کاوش زمینه‌ها و عوامل و چگونگی پیدایش این اندیشه‌ها و اعتقادات و پیگیری تطورات آن و اسباب و علل این تطورات، طی یک بازه زمانی خاص است. یکی دیگر از ابعاد آن، بررسی زندگی و چگونگی تأثیرگذاری اندیشمندان بزرگ شیعه و میزان تأثیر آنان در فرایند تحول و فراز و فرود این اعتقادات است.

پژوهش پیش‌رو که در گام‌های نخست درباره تفکر اعتقادی امامیه است، تاریخچه اعتقادی شیعه، حدیث‌گرایی در اعتقادات و اندیشمندان حدیث‌گرا و مسائل اعتقادی برآمده از حدیث‌گرایی و زمان آن، پیدایش عقل‌گرایی در اعتقادات و اندیشمندان عقل‌گرا، سبب‌ها و علل برآمده از عقل‌گرایی، اوج عقل‌گرایی در اعتقادات و اندیشمندان آن عصر، عقل‌گرایی در قرن ششم و اندیشمندان آن عصر و ورود تفکر نظام‌مند فلسفی به میان امامیه، آمیخته شدن کلام امامیه با تفکر عرفانی و تأثیر آن بر برخی اعتقادات آنان را بررسی کرده است.

این نوشته با همه نقاط قوتی که برای آن می‌شناسیم و نکات ضعف احتمالی، گام نخست، در راهی پر سنگلاخ و سخت‌گذر است که این پژوهشکده با بضاعت اندک خویش برداشته و راهی تازه و پیچیده را پیش‌روی پژوهشگران این حوزه گشوده است. امید آنکه محققان توانا و دلسوز، گام‌های بعدی را با قوت و قدرت

بیشتر بردارند و با تلاش مضاعف خود، گره‌های ناگشوده و مسائل حل‌نشده این حوزه را بگشایند و دست‌کم مسئله طرح شده را از ابعاد و زوایای دیگر آن بکاوند و وضع مسائلی چون تحولات و تطورات اندیشه‌های شیعی در گذر زمان با ذکر اسباب، علل، زمینه‌ها، پیشینه و مقایسه آنها با قرن‌ها قبل و بعد آن، تأثیر اندیشمندان شیعی بر فراز و فرود آنها، تأثیر احتمالی وضعیت علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بر آنها و مقایسه تأثیر حدیث‌گرایی و عقل‌گرایی بر آنها و تأثیر حدیری و تأثیرگذاری آن از دیگر مذاهب و مقایسه با آنها و... را با پژوهش‌های ارزشمند و روشمند خود روشن کرده، نور بیشتری بر این راه نرفته بتابانند تا از درج هم‌زمان با و آوری‌های نادرست و گاه مغرضانه درباره باورهای ناب مکتب اهل بیت، بیروانش کاسته شود.

اثر حاضر با تلاش و زحمات چند ساله محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر مهدی قربانیان و با مراجعه به منابع و مصادر دست‌اول و تحقیقات جدید پژوهشگران و نظارت، دقت و نکته‌سنجی‌های چند تن از متخصصان علم تاریخ و کلام به بار نشسته و از این حیث اثری در خور و قابل اعتناست؛ با وجود این، خالی از احتمال خلل راکست نیست؛ از این‌رو از محققان نکته‌سنج استدعا دارم ما را از نکته‌های ظریف و دقیق خود و یادآوری کاستی‌ها و نواقص احتمالی آن بهره‌مند کنند.

در پایان از پدیدآورنده اثر و نیز حجت‌الاسلام والمسلمین مصطفی صادقی که آن را تکمیل و نهایی کرده است؛ ناظر محترم، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی سبحانی، ارزیابان، آقایان دکتر نعمت‌الله صفری و استاد قاسم جوادی که با آرای ارزشمند خویش در تکمیل و تهذیب این اثر کوشیده‌اند، اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)، آقایان آیت‌الله یوسفی غروی، حجت‌الاسلام رمضان محمدی، استاد

صاحبی، دکتر صفری، دکتر واسعی، مدیر محترم دفتر پژوهش، جناب حجت الاسلام والمسلمین مهدی نورمحمدی، مدیر محترم گروه تاریخ تشیع، جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رزاقی و مدیر پیشین پژوهشکده، آقای دکتر الله اکبری که این مطالب نیز به خامه ایشان تدوین شده و نیز رئیس محترم پژوهشگاه حجت الاسلام والمسلمین آقای دکتر لک زایی و نیز اداره محترم نشر پژوهشگاه و دیگر افرادی که در آفرینش این اثر نقش داشته‌اند، تقدیر و تشکر می‌کنم و توفیق روزافزون همه را از خداوند منان خواستارم.

دکتر حمیدرضا مظهری

مدیر پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)

مقدمه

اندیشه‌ها و تفکرات شیعیان امامی مذهب، دوره‌ها و فراز و نشیب‌های زیادی داشته است. بررسی این سابقه برای علاقه‌مندان به این مذهب به‌خصوص اهل نظر لازم است تا هم با زحمات عالمان و بزرگان شیعه آشنا شوند و هم تطور و تحول این تفکرات را از نظر ببینند.

درباره تاریخ تفکر یا تاریخ تحول و تطور کلام شیعه تحقیقات و آثاری وجود دارد، مانند: کتاب سیر تطور کلام شیعه اثر ببریلی؛ کتاب تطور علم الکلام الامامی، اثر علی المدنی؛ مقاله امامیه در اثبات حقايق عارف بزرگ اسلامی، اثر احمد پاکتچی؛ مقاله اندیشه‌های کلامی امامیه در اثبات سده دوم، اثر عزالدین رضائزاد؛^۱ همچنین دو پایان‌نامه با عناوین: تاریخ کلام امامیه از آغاز تا پایان غیبت صفراء، اثر اسماعیل اثباتی^۲ و تاریخ و مبانی کلام شیعه تا عصر غیبت، اثر محمد تقی باقریان.^۳

۱. بغداد، مرکز دراسات فلسفه الدین، ۱۴۳۱ق.

۲. مجله کلام اسلامی، ش ۴۰، زمستان ۱۳۸۰.

۳. دانشکده علوم حدیث؛ گرایش کلام و عقاید، کارشناسی ارشد، ۱۳۸۷.

۴. مرکز تربیت مدرس قم، کارشناسی ارشد، ۱۳۷۹.

این آثار هرچند در جای خود ارزشمند است، برای مرور بر اندیشه امامیان در طول سده‌های گذشته کافی به نظر نمی‌رسد، ضمن آنکه مباحث مورد نظر ما اولاً عام‌تر است و محدود به عقاید و کلام نیست؛ ثانیاً در صدد هستیم رویکردهای عالمان امامی‌مذهب در طول کمتر از ده قرن را با نگاهی اجمالی نشان دهیم.

تفکر امامیه با عقل‌گرایی عجین است و شیعه از امامان خود آموخته است که عقل جایگاه بلندی در فهم دین دارد. در دوره حضور امامان، عقل‌گرایی مثل هشام بن حکم و مؤمن الطاق در کنار حدیث‌گرایان حضور پررنگی داشتند و همشیتان ائمه بودند. پس از دوره حضور، اهمیت عقل‌گرایی در شیعه دوچندان شد. پاسخ به شبهات دینی، به‌خصوص شبهات معتزله و اصحاب حدیث تنها با کتاب، سنت پیامبر و عقل امکان‌پذیر بود؛ زیرا عنوان قال الباقر و قال الصادق (علیه السلام) برای مخالف تعبد نمی‌آورد و علمای شیعه باید از استدلالات عقلی مطرح در بیانات ائمه در جواب مخالف استفاده می‌کردند. به همین علت عقل‌گرایی کلامی در میان شیعه رشد کرد و بزرگانی همچون شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی رخ نهاده و تفکر آنها (عقل‌گرایی کلامی) تفکر رایج حوزه‌ها شد.

در دوره سوم با ظهور فلسفه مشاء و تطورات آن، مطالب جدید فلسفه توسط خواجه نصیرالدین و علامه حلی اخذ شد و به بالندگی فکر شیعه انجامید و آثاری همچون کشف‌المراد نوشته شد که هفتصد سال است کتاب درسی حوزه‌های علمیه شیعه شده است. پس از دوره فلسفه، عرفان ابن عربی نیز توسط سیدحیدر آملی وارد تفکر شیعه شد و آثار مفیدی در این زمینه نگارش یافت. تلفیق این تفکرات را در حکمت متعالیه صداری می‌بینیم که امروز تفکر رایج حوزه‌های شیعه است. سیر همین تحولات فکری مسئله اصلی این پژوهش است.